

CERKEV SV. ŠTEFANA V FIJEROGI PRI POMJANU V SLOVENSKI ISTRI

Timotej KNIFIC

dr., Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, SLO
dr., Museo nazionale, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, SLO

Spominu dr. Branka Marušiča (1926-1991), raziskovalca srednjeveške Istre

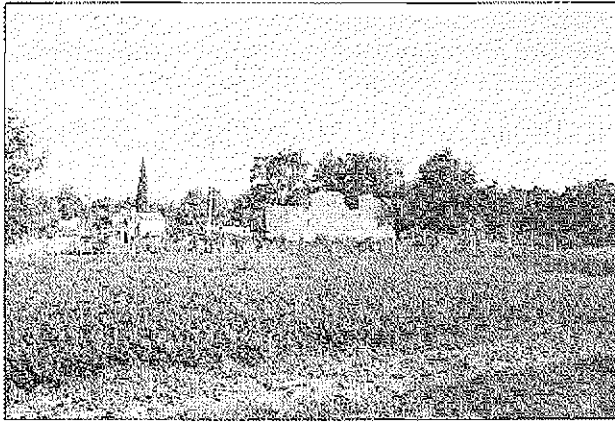
IZVLEČEK

V članku so opisane in opredeljene razvaline enoladijske cerkve z vpisano apsido in grob s pridanim ovalnim kresilom iz Fijeroge pri Pomjanu v slovenski Istri. Najdišče so delno raziskali leta 1986. Cerkev je bila po ljudskem izročilu in pisnem viru posvečena sv. Štefanu, prvemu mučencu. Uvrščena je v "istrsko skupino" sakralne arhitekture in je bila zgrajena v skladnih razmerjih malih celih števil in razmerjih na podlagi korenov števil 2 in 3. Okvirno sta postavitvev cerkve in pokop datirana v čas od 12. do 14. stoletja. Zgodovinsko je bilo to obdobje mlajše slovenske kolonizacije, ki se je takrat širila med starejše gručaste vasi na višinah med Rižano in Dragonjo.

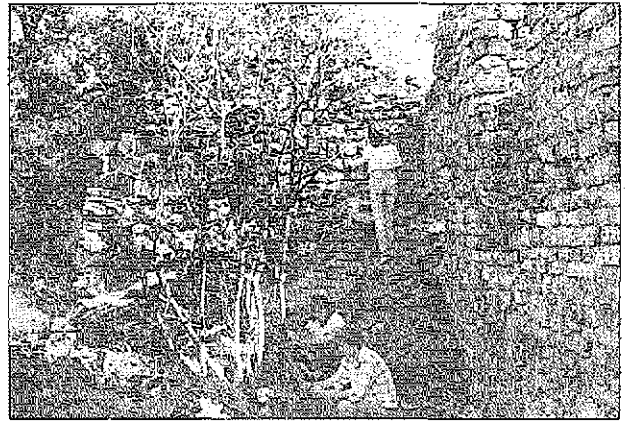
Po krajevnem izročilu je med vasema Fijeroga in Pomjan, ob cesti, ki vodi iz doline Dragonje na sleme Šavrinskih brd, nekdanj stala cerkev sv. Štefana. Pred dvesto leti naj bi bila opuščena in prezidana v skedenj. Ta je pred desetletji pogorel in ni bil več obnovljen. Njegove razvaline leže približno dvesto metrov severno nad Fijerogo, ki se stiska na flišnem pomolu nad dolino Rokave. Ledina Pri sv. Stepanu (tudi Pri sv. Štefanu) je last domačinov Antona in Rudolfa Peroše. Na njej zidana kapelica ohranja spomin na opuščeno cerkev (sl. 1 in 2).

Ker so bili po pripovedovanju najdeni v bližini tudi skeletni grobovi (Boltin Tome 1981), je jeseni 1986 ekipa Arheološkega oddelka Filozofske fakultete v Ljubljani opravila na tem zemljišču manjše izkopavanje. Očistili smo notranjost porušene stavbe in izkopali poskusni jarek vzdolž njene vzhodne stene (sl. 3). V razvalinah smo odkrili temelje enoladijske cerkve z vpisano polkrožno apsido, v poskusnem jarku pa s kamnitimi ploščami obložen skeletni grob (sl. 4; Knific 1987; Knific 1987 a).*

* Prvo verzijo članka o cerkvi sv. Štefana v Fijerogi sem pripravil za revijo "Histris Archaeologica", glasilo Arheološkega muzeja Istre v Pulju, kjer so leta 1988 nameravali izdati zbornik ob življenjskem jubileju dr. Branka Marušiča. Ker zbornik ni izšel, sedaj precej spremenjeni in razširjeni članek objavljam v koprskih Annales. Arheološko delo v Fijerogi je bilo opravljeno v okviru topografskih raziskav, ki jih je v Pomjanu in bližnji okolici pod vodstvom arheologa Marka Stokina izvajal Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Pirana (Stokin 1987). Pri izkopavanju v Fijerogi, ki ga je vodil T. Knific, so sodelovali študenti arheologije Milan Lovenjak, Tomaž Nabergoj, Vesna Svetličič, Andrej Šemrov in Irena Šinkovec (Filozofska fakulteta, Ljubljana) ter Pomjanca Dominik Klopčič in Jože Rojc. Risba cerkve: ing. arh. Rado Prodan, Koper (pril. 1 in 2, osnova za sl. 10 in 16). Riske zemljevidov in najdb: Dragica Knific-Lunder, Institut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana (sl. 2-4, 10, 16, 26-28): Foto: Jože Hanc, Ljubljana (sl. 7-9, 12-14, 17, 18) in T. Knific (1, 5, 6, 11, 15, 19-25). Kovanec je dočelil dr. Peter Kos (Narodni muzej, Ljubljana). Osteološko gradivo sta opredelili mag. Tatjana Tomazo-Ravnik in mag. Petra Leben-Seljak (Biotehnična fakulteta v Ljubljani). Petrografska opredelitev brusa in kresilnikov: dr. Jernej Pavšič (Fakulteta za naravoslovje in tehnologijo, Ljubljana). Glede na uporabnost je kamnite odbitke pomagal opredeliti dipl. arheolog Draško Josipović (Filozofska fakulteta, Ljubljana). Odfomek sekirice je dočelila dipl. arheologinja Milena Horvar (Filozofska fakulteta, Ljubljana). Vsem se za pomoč in sodelovanje najlepše zahvaljujem. Posebna zahvala velja kolegu Marku Stokinu, ki me je povabil v Fijerogo. - Dokumentacijo hrani hrani Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Piranu, kjer je začasno tudi izkopano gradivo.



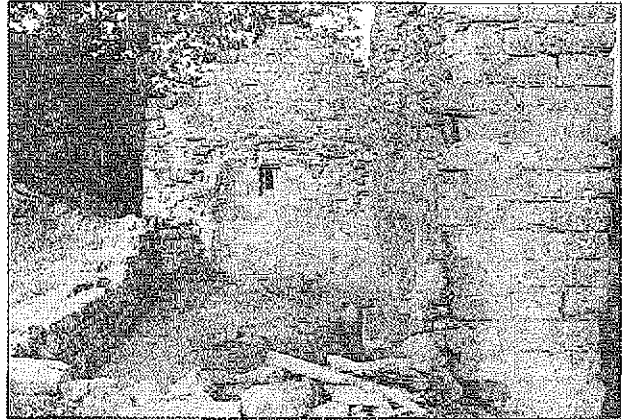
Sl. 1. Fijeroga, pogled na razvaline cerkve sv. Štefana v Fijerogi in kapelico ob cesti v Pomjan (od juga).



Sl. 5. Fijeroga, začetek arheološkega dela v notranjosti cerkve sv. Štefana.



Sl. 6. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, odstranjevanje ruševin v apsi.



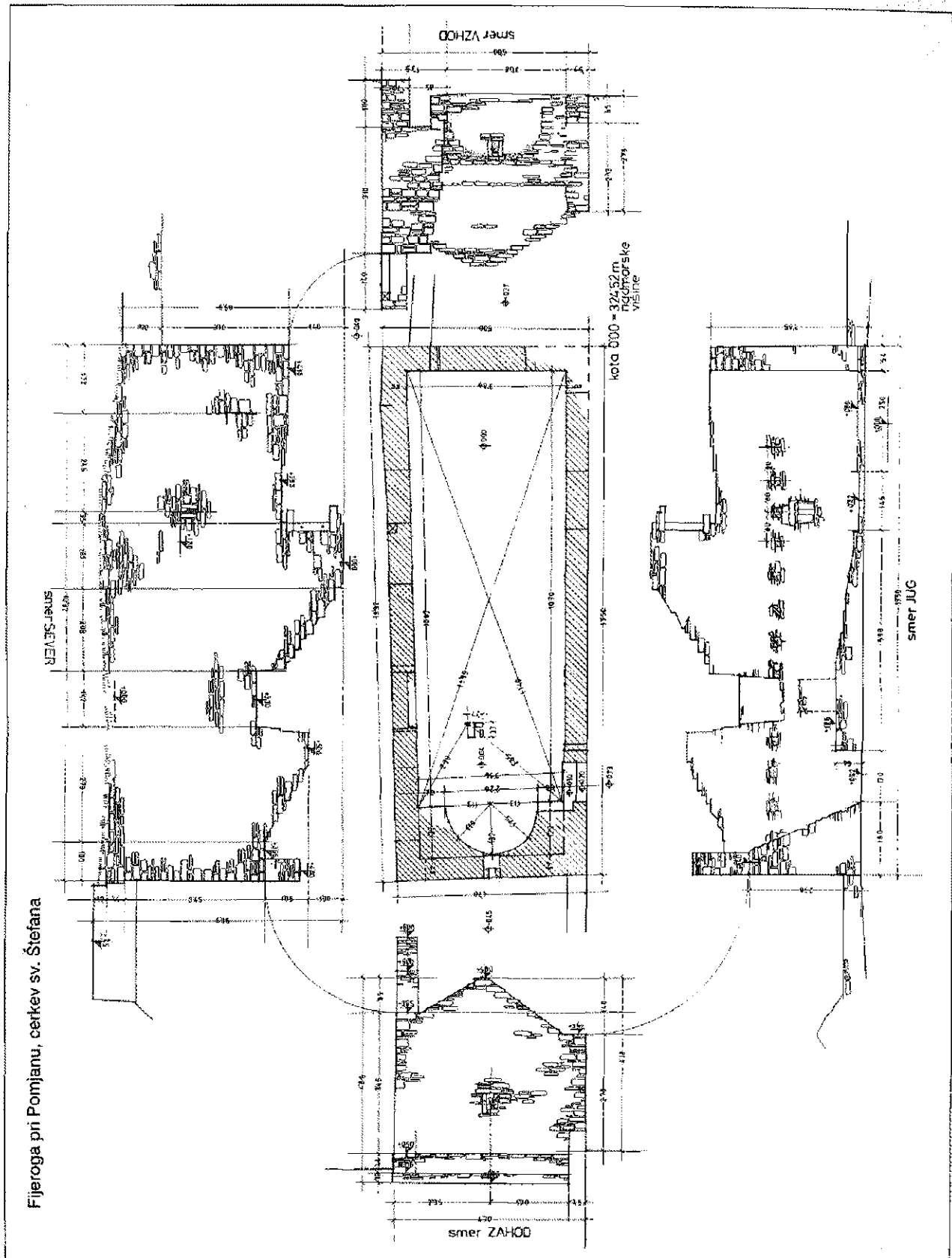
Sl. 7. Razvaline cerkve sv. Štefana v Fijerogi pri Pomjanu, pogled od zahoda.

CERKEV

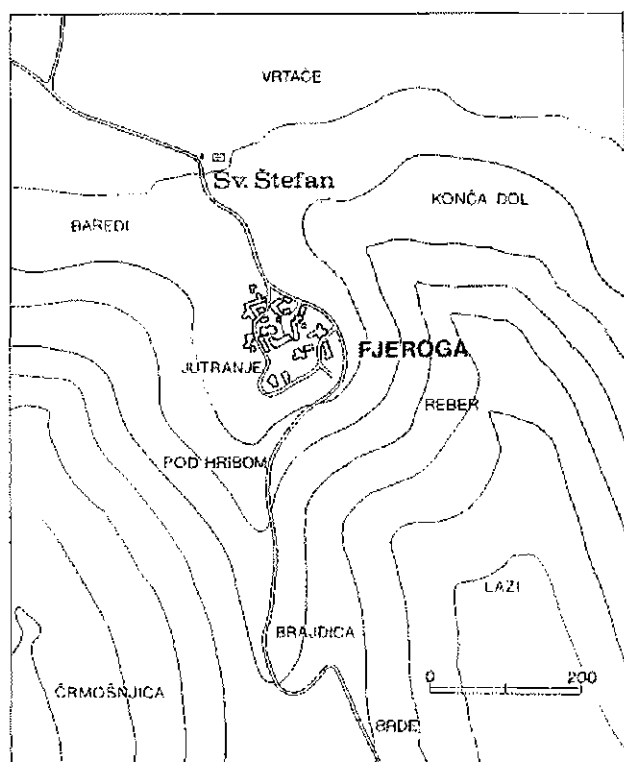
Zemljišče z razvalinami (parc. št. 85/4 k. o. Pomjan, nm 325 m) leži ob križišču pomjanske ceste in dveh poti, ki peljeta med njive (sl. 3), razložene po terasah Korone, Vrtače in Kotešče, na položnem in sončnem pobočju pod prazgodovinsko Stražo (Boltin Tome, Truhlar 1975; Pavlin 1987). Poti sta danes precej zarasli, vendar se iz podrasti še vidijo skarpe in useki iz njunih lepših dni, ko sta bili skrbno urejeni. Pri topografskem ogledu smo na veliki groblji, ki je bila nasuta severno od cerkvenih razvalin, našli delno zakopano in nepopolno ohranjeno kamnito kolo stiskalnice za olje, v vinogradu pod cerkvijo in na njivah čez cesto pa odlomke rimskih opek in lončenine, ki so v teh krajih nasploh pogosti (Boltin Tome, Truhlar 1975; Boltin Tome 1981; Stokin 1987).

Notranjost porušene stavbe, od katere stojita še južna in vzhodna stena, je bila do višine 1,5 m zasuta s kamenjem in gosto zaraščena (sl. 5). Pri odstranjevanju zasutja se je ob vzhodnem zidu najprej pokazala polkrožna apsida s pravokotnim okencem (sl. 6), nato - pri spodnjih vrstah v zidovih - prvotna, enakomerna in večča zidava s kamnitimi klesanci (na grobo obdelanimi lomljenci iz flišnih skladov), ki so vezani z dobro malto, na koncu pa še po vsem prostoru položen kamnit tlak (sl. 7, 8). To so bistveni, še ohranjeni deli pravilno orientirane cerkve, ki je v tlorisu merila 13,32 x 4,70 m (pril. 1).

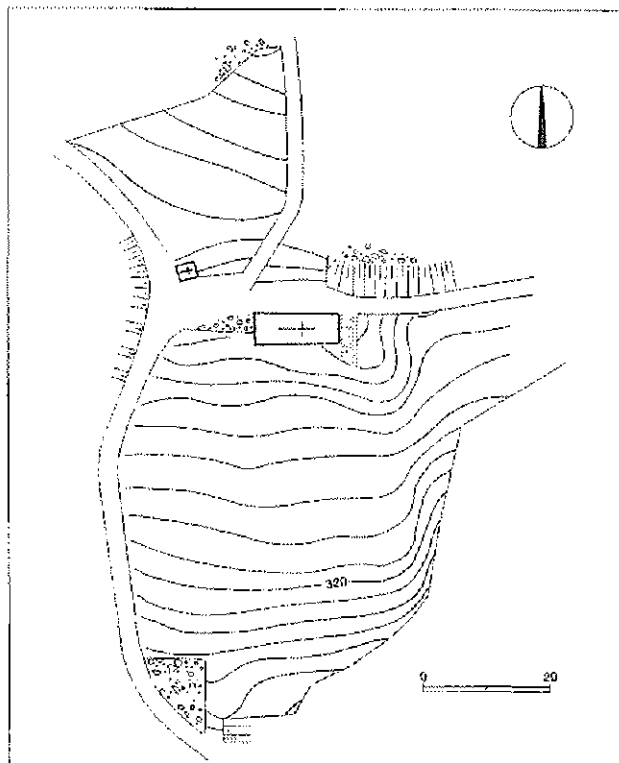
Apsida je skrita v 1,8 m debelem zidu; visoka je 2,10 m, široka 2,26 m in globoka 1,32 m (sl. 9, pril. 1). Okence je 1,55 m od tal, na zunanji strani je veliko 0,39 x 0,19 m, znotraj pa večje: 0,74 x 0,44 m (sl. 10). Temelj zidu je bil vkopan v flišno skalnata tla in pri vz-



Pril. 1. Fijeroga, floris cerkve sv. Štefana in pogledi na zidove v raznih smereh.



Sl. 2. Položaj vasi Fijeroga in cerkve sv. Štefana.

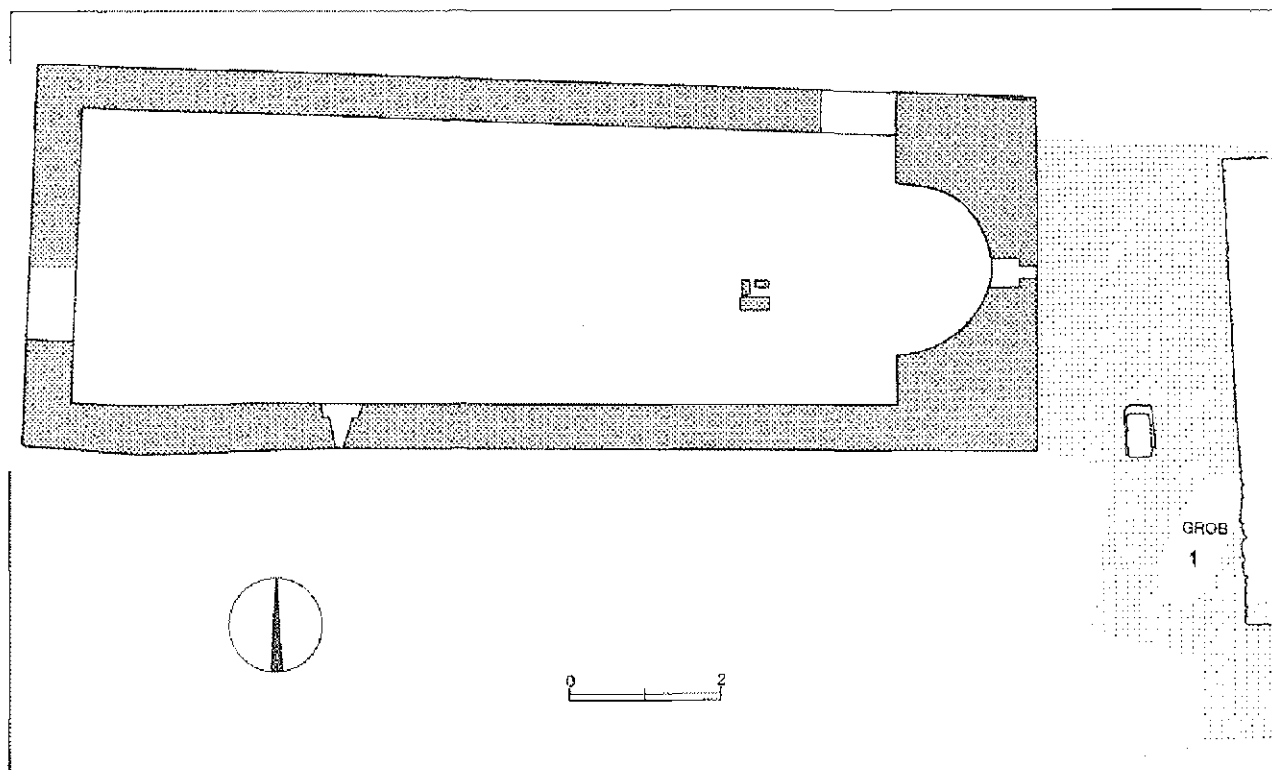


Sl. 3. Fijeroga, geodetski posnetek ledine Pri svetem Stepanu z razvalinami cerkve in vrisanim poskusnim izkopom (ekvidistanca plastnic 0,5 m).

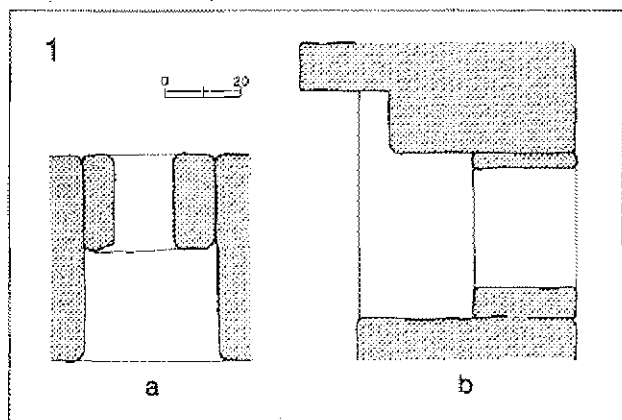
hodnem zidu na zunanji strani stopničasto razširjen (sl. 11, 12). Stopnico so zasuli z gruščnato zemljo, s katero so zravnali tudi hodno površino okrog cerkve. V tej zemlji so ležali raztreseni kosi rimskih opek in drobci lončenine. Apsida je bila tlakovana s kamenjem nepravilnih oblik (sl. 13). Nad 2,74 m visoko gmoto zidu z apsido se do višine 4,80 m dviga trikotni nadzidek. Njegova zidava, ki se začneja v osmi vrsti kamnov nad okencem, se loči od zidave spodnjih vrst po uporabi v povprečju večjih klesancev in po podlaganju klesancev s tankimi ploščicami, s katerimi so izravnali vrste; robovi kamnov so v zgornjih vrstah ostrejši kot pri spodnjih, kjer so že zelo zlizani (sl. 11).

Še više je ohranjen južni zid, ki od tlaka meri 6 m (sl. 8, pril. 1). V spodnjem delu je - približno do višine 2,50 m - zidava prvotna, le jugozahodni vogal je zidan tako kot trikotni nadzidek pri vzhodnem zidu. Z ostalim zidom je vogal slabo spojen, na kar kaže velika razpoka, ki ločuje različno zidana dela (sl. 14), pa tudi v liniji zidu je na tem mestu videti rahel prelom (pril. 1: tloris). V prvotnem delu je 1,85 m od tal vzdano okence (sl. 15; pril. 1)). Njegova lina je pravokotna, zunaj ožja (0,13 x 0,39) kot znotraj (0,37 x 0,39 m, pred poškodbo verjetno 0,53 x 0,39 m), kjer sta stranski plošči poševno razmaknjeni (sl. 16). Na notranji strani južnega zidu je v višini 2,55 m razporejena vrsta ležišč za stropne tramove, z njimi pa se začneja mlajša nadzidava v že znani tehniki (sl. 8). V tem delu sta vidni dve veliki pravokotni okenski odprtini (pri zahodni je deloma še ohranjen kamnit okvir), tretja pa je zazidana v prvotnem delu južnega zidu (pril. 1).

Od zahodnega in severnega zidu je ostalo pokonci le nekaj spodnjih vrst. Zidova sta bila očiščena z notranje strani, zunaj pa sta ostala zasuta z ruševinami. Severni zid je v vzhodni polovici boljše ohranjen in višji (do 1,26 m) in ima na prehodu v vzhodni zid 1,15 m široko odprtino za vrata (sl. 8; pril. 2). Od njih sta na prvotnem mestu še kamnit prag in spodnji del podboja (sl. 16). Ta okvir je ožji od zidu in je postavljen podobno kot okence v apsidi (sl. 9). Nekaj gradbenih posebnosti pa na prvi pogled jasno podoba prav v predelu vrat nekoliko zamegljuje. Temeljni kamni so bili namreč pri severnem zidu postavljeni tekoče po vsej dolžini, pri vzhodnem zidu pa na obeh straneh apsida simetrično, kot da bo nanje povsod postavljen zid. Sedaj so nekateri temeljni kamni nezazidani. Iz tistih pri vratih je zaradi ozkega praga nastala nizka stopnica, medtem ko severni zaključek masivnega dela zidu, ki je zaradi vrat nekoliko odmaknjen in temeljni kamen precej gleda izpod njega, ni v navpični ravnini s tistim na južni strani (sl. 17; pril. 1, tloris) niti ni zidan tako umetelno kot apsidna stena. Zato lahko domnevamo dvojje: da so vrata vzdali že pri gradnji cerkve, vendar nespretno in prisiljeno, kot da bi med zidanjem deloma spremenili prvotno zasnovo, ali pa, kar je verjetneje, šele pozneje,



Sl. 4. Fijeroga, tloris cerkve sv. Štefana in poskusni izkop z odkritim suhim zidom, grobom in kamnitima ploščama s strehe.



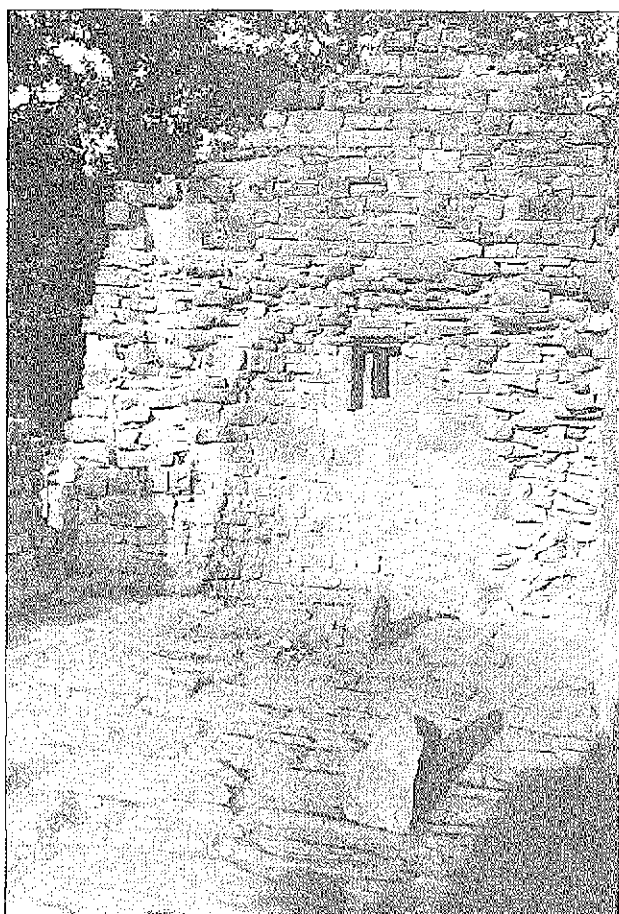
Sl. 10. Fijeroga, tloris (a) in prerez (b) okenca v apsidi cerkve sv. Štefana.

vendar so to storili zelo skrbno, tako da so komaj opazno skrajšali severni krak vzhodnega zidu, ker so takrat cerkev še uporabljali za bogoslužje.



Sl. 8. Fijeroga, pogled v notranjost cerkve sv. Štefana od severa.

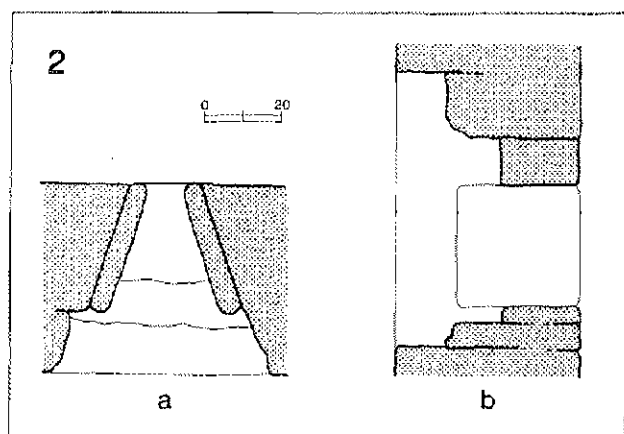
Drugače pa je z vrati v zahodnem zidu (sl. 18). S širokim in dolgim pragom (1,67 x 0,60 m) so vgrajena v zid, za katerega je značilna drugotna zidava. Ugotovili smo jo pri nadzidkih in jugozahodnem vogalu (višina 4,18 m), od katerega se nadaljuje v zahodni zid, ki se



Sl. 9. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, vzhodni zid z vpisano apsidno (od zahoda).



Sl. 12. Fijeroga, stopnica cerkvenega temelja, vkopana v flišno podlago, na zunanji strani vzhodne stene cerkve sv. Štefana.

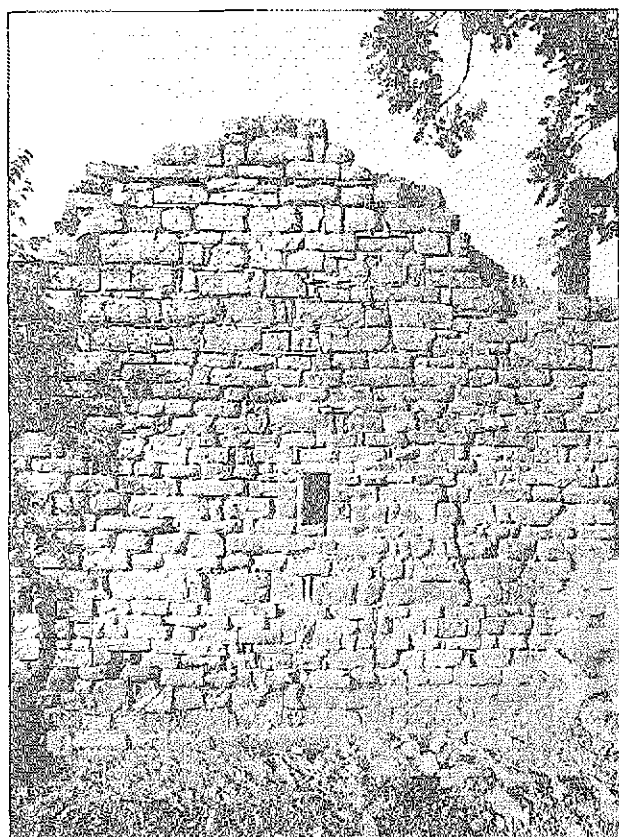


Sl. 16. Fijeroga, floris (a) in prerez (b) okenca v južni steni cerkve sv. Štefana.

porušen strmo spusti do ostankov kamnitega podboja (višina 1,40 m), posebno neurejena pa je zidava na drugi strani vrat, v nizkem delu zidu (do 0,90 m). Zdi se, da tem vratom pripada tudi vrhnji, polkrožni del kamnitega podboja, ki smo ga našli med ruševinami v cerkvi.

Tlak je iz kamnitih kvadrov, večidel pravilnih oblik. Položeni so tesno skupaj, na vzhodnem in zahodnem robu v pravilnih vrstah (sl. 7, 13, 17). Pred apsidno štrli iz tlaka 0,45 m visok kamen, ki sicer ne leži na vzdolžni cerkveni osi, vendar bi lahko bil ostanek podstavka oltarne mize (sl. 7, 9, pril. 2). V špranji med kamnitimi tlakovci v apsidni smo našli italijanski kovanec za dvajset centezimov, kovan leta 1918, za vlade Vittoria Emanuela III.

K cerkveni stavbi spadata tudi kamniti, še vedno prekrivajoči se pravokotni plošči (veliki 0,59 x 0,36 x 0,04 m in 0,57 x 0,27 x 0,09 m), izkopani v sondi zunaj cerkve, ki sta padli, povezani z malto, s strehe, kjer naj bi služili za kritino. (sl. 19)

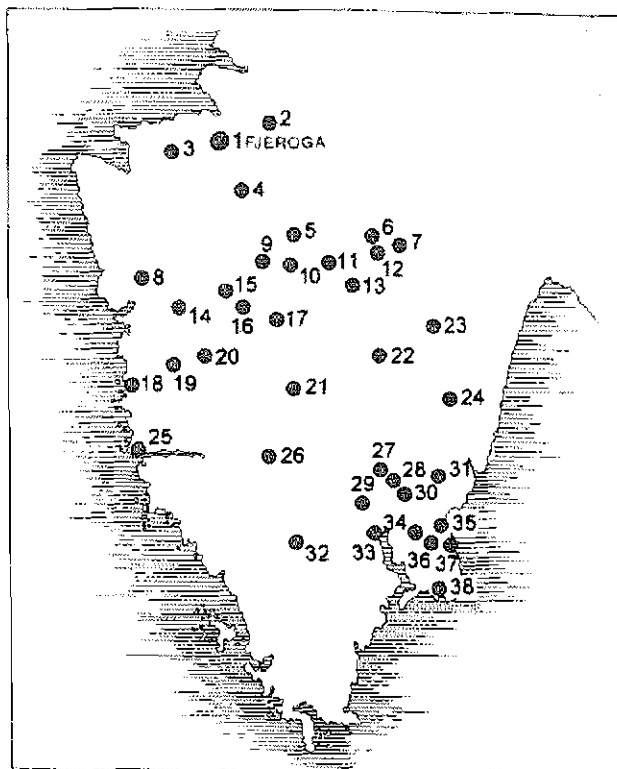


Sl. 11. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, vzhodni zid od vzhoda.

GROB

Poskusni izkop smo zakoličili vzdolž vzhodne cerkvene stene (sl. 20); na severni strani ga je omejevala nizka suhozidna ograda, ki se vleče ob zarasli poti proti vzhodu, proti jugu pa smo izkop podaljšali z ozkim jarkom, ki smo ga, ko smo našli grob, nekoliko razširili. Sonda je na koncu merila 3 m v širino in 7,70 v dolžino (sl. 4). Zemljišče je bilo ob steni poraslo z grmičevjem, drugače pa travnato. Kopali smo plitvo, ker so v globini od 0,30 do 0,40 m flišna skalnata tla. Pod rušo leži do 0,30 m debela plast nasutja, v kateri so bili raztreseni, kot je bilo že rečeno, odlomki rimskih opek in lončenine. Okolica cerkve je bila z nasutjem v tem delu zravnana do nivoja stopničastega temelja. V izkopu smo našli dve strešni plošči, spodnjo vrsto kamnov suhega zidu, ki teče vzporedno z vzhodno cerkveno steno, in grob (sl. 21).

Grob je bil pokrit s ploščami; med njimi je največja merila 1,20 x 0,62 m (sl. 22). Ležale so od 0,25 m do 0,40 m pod površino, deloma na grušču, v katerega je bila do 0,30 m globoko vkopana ovalna grobna jama, deloma pa na lomljenicah, ki so jih postavili na rob ali ob stene 2,05 m dolge in 0,75 m široke jame (sl. 25). V



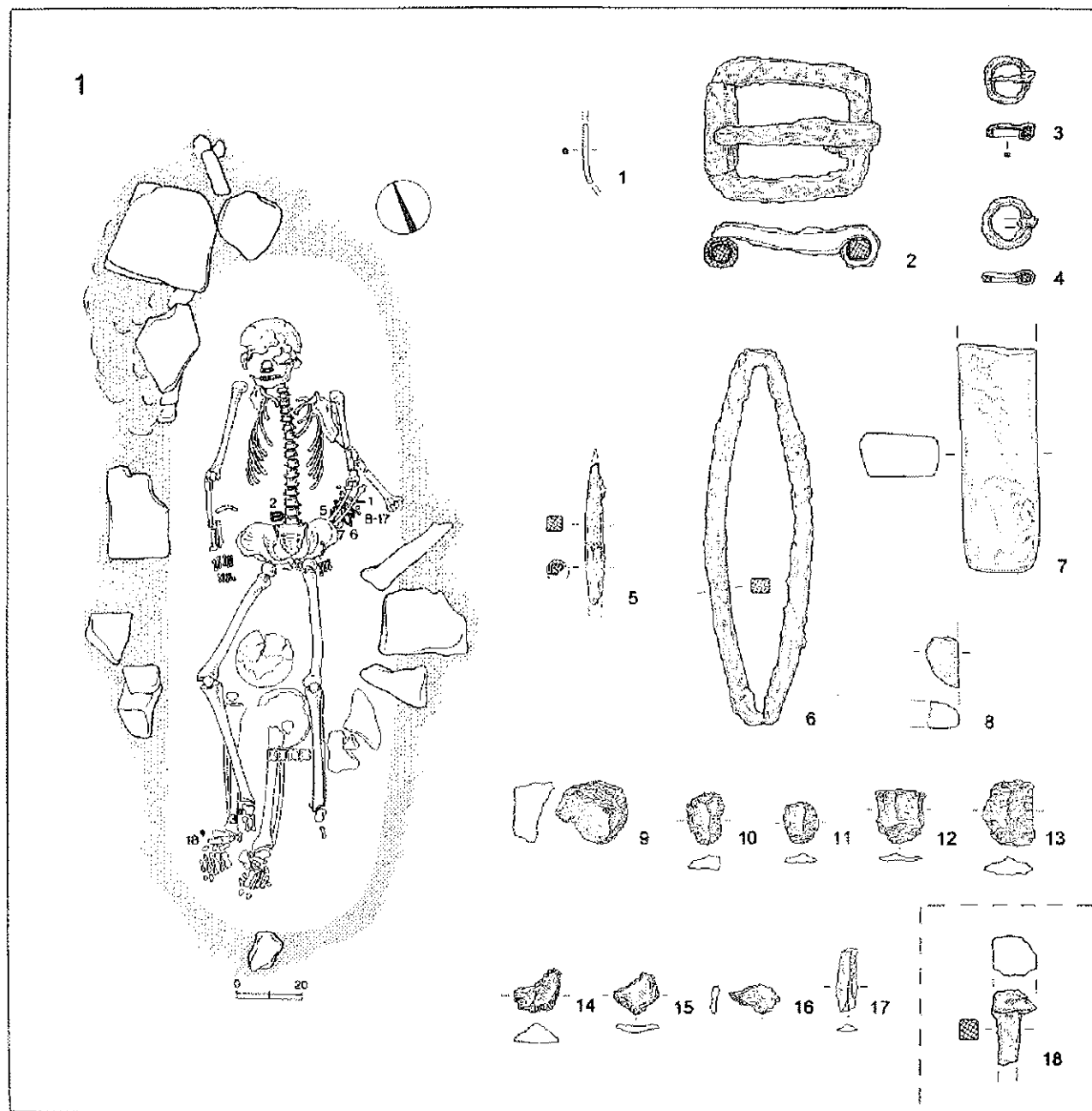
Sl. 27. Razširjenost enoladijskih cerkev z vpisano polkrožno absido v Istri (po B. Marušiču in M. Zadnikarju): 1. Fijeroga pri Pomjanu, sv. Štefan; 2. Mohoreče pri Kubežu, sv. Mohor; 3. Dvori nad Izolo, sv. Nedelja; 4. Sorbar, sv. Peter; 5. Istarske Toplice, sv. Štefan; 6. Čiritež; 7. Roč, sv. Rok; 8. Pavići, sv. Lovrenc; 9. Oprtalj, sv. Helena; 10. Sovinjsko Brdo, sv. Martin; 11. Marčenigla, sv. Peter; 12. Hum, sv. Hieronim; 13. Draguč, sv. Elizej; 14. Kaštelir, sv. Trojica; 15. Vižinada, sv. Janez; 16. Rakotole, sv. Nikolaj; 17. Ščulci, sv. Marija Magdalena; 18. Poreč, sv. Mihael; 19. Bačva, sv. Jakob; 20. Radovani, sv. Jurij; 21. Bazgalji, sv. Marija Magdalena; 22. Gologorica, sv. Marija; 23. Boljun, sv. Kozma in Damijan; 24. Lukšiči, sv. Ciriak; 25. Vrsar, sv. Jurij; 26. Dvograd, sv. Marija "od Lokviča"; 27. Kočur, sv. Križ; 28. Martinsko, sv. Pavel; 29. Prnjani, sv. Margareta; 30. Junač, sv. Fabijan; 31. Dobrova, sv. Nikolaj; 32. Štokovci, sv. Marko; 33. Puntera, sv. Trojica; 34. Kranjci, sv. Flor; 35. Sv. Gal pri Labinu; 36. Sv. Bartul; 37. Sv. Marina; 38. Koromačno, sv. Janez "Glavosic".

grobu so bili pokopani trije pokojniki. Okostji prvih dveh sta bili pri naslednjem pokopu prekopani: predvsem dolge kosti so bile naložene prek nog, lobanji pa med noge zadnjega umrlega (sl. 23, 24), medtem ko so pod njegovimi nogami ostale na prvotnem mestu kosti spodnjega dela nog enega od prekopanih skeletov (sl.

26, tloris groba). Prekopane kosti so pripadale dvema moškima. Eden je umrl v starosti med 23. in 39. letom (glede na zobovje bliže 23. letu), drugi pa med 53. in 66. letom. Pri enem od prekopanih okostij (lobanji, po katerih je bila določena starost, in postkranialnega skeleta ni mogoče povezati brez posebnih analiz) so bila vratna, prsna in ledvena vretenca bolezensko zraščena.

Tretje je okostje mladeniča, starega približno 20 let. Ležalo je na hrbtu, lobanja na temenu, z desnico ob telesu in levico na medenici; leva noga je upognjena in

odmaknjena od desne (sl. 26). Okostje je dobro ohranjeno, dolgo 1,59 m. Smer pokopa: S - J, 203°. Pridatki (sl. 26: 1-18): pri desni kolčnici in križnici velika spona (2), ob petnih kosteh leve noge mala spona (3), drugo (4) smo našli v predelu stopal, vendar njenega prvotnega ležišča potem, ko je bila pri čiščenju okostja premaknjena, nismo mogli več ugotoviti; pod levo podlahtnico in koželjnico so ležali skupaj odlomek žice (1), šilo (5), kresilo (6), brus (7) in 10 kresilnikov (8-17); pri levem stopalu spodnjega okostja je ležal žebelj (18).

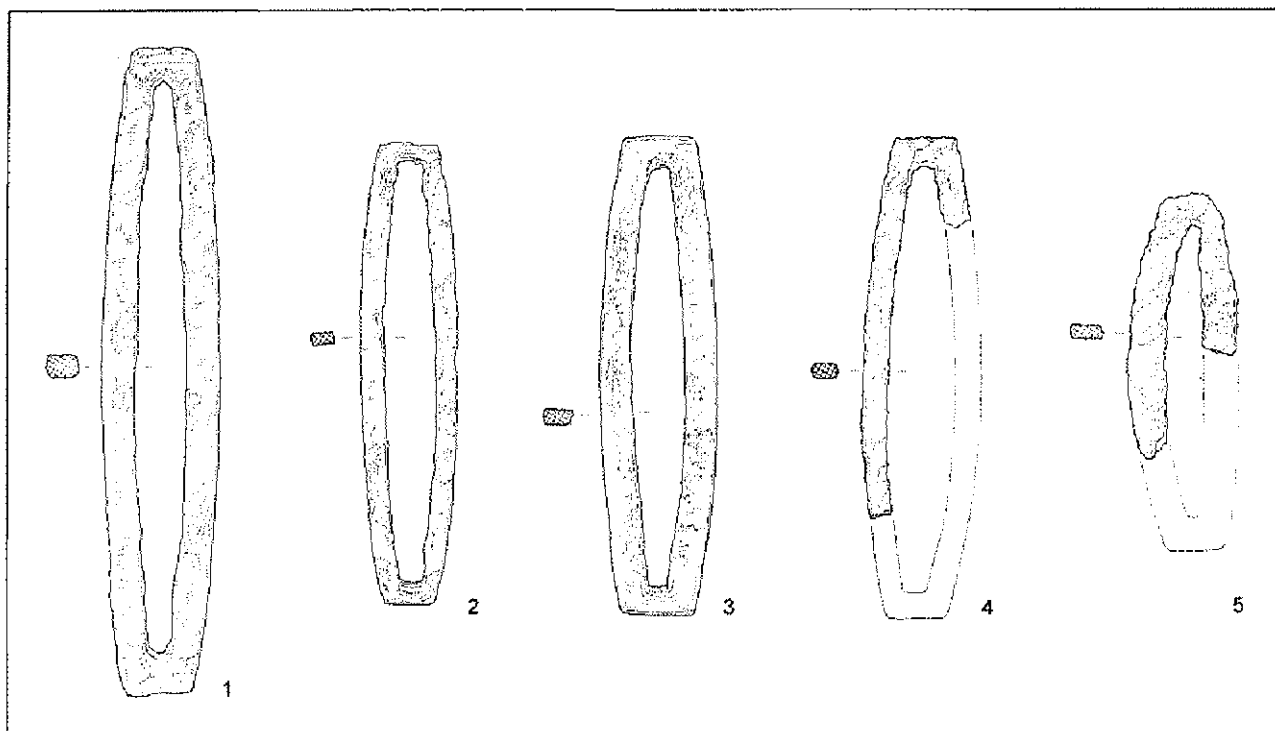


Sl. 26. Fijeroga, tloris groba in najdbe iz groba; 1 bron, 2-3, 5, 6, 18 železo; 7-17 kamen; merilo 1: 2.

1. Odlomek bronaste žice. Dol. 1,8 cm. Sl. 26: 1.
2. Železna pasna spona pravokotne oblike. Prečka pri konici trna je ovita s pločevinastim trakom. Vel. 5,4 x 4,3 cm. Sl. 26: 2.
3. Okrogla železna sponka. Premer 1,5 cm. Sl. 26: 3.
4. Okrogla železna sponka. Trn je odlomljen. Premer 1,6 cm. Sl. 26: 4.
5. Železno šilo. Konica je odlomljena. Na nasaditvenem delu so z rjo prepojeni ostanki lesenega ročaja. Dol. 4,3 cm. Sl. 26: 5.
6. Železno ovalno kresilo. Dol. 11,4 cm. Sl. 26: 6.
7. Brus iz peščenjaka. Odlomljen. Na površini sledovi rje, ker je brus v zemlji ležal pod kresilom. Dol. 0,7 cm. Sl. 26: 7.
8. Odbitek iz zelenega tufa, del sekirice z zglajeno površino. Sledovi rje. Vel. 1,6 x 1,0 cm. Sl. 26: 8.
9. Kresilnik iz sivega roženca. Na robovih sledovi rje. Vel. 2,0 x 1,9 cm. Sl. 26: 9.
10. Kresilnik iz svetlo sivega roženca. Verjetno predelan iz starejšega odbitka. Na površini je deloma ohranjena patina. Na robovih in površini sledovi rje. Vel. 1,6 x 1,1 cm. Sl. 26: 10.
11. Kresilnik iz svetlo rjavega roženca. Verjetno predelan iz starejšega odbitka. Na površini je deloma ohranjena patina. Na eni strani sledovi rje. Vel. 1,3 x 1,3 cm. Sl. 26: 11.
12. Kresilnik iz temno sivega steklastega tufa. Sledovi rje na robovih. Vel. 1,7 x 1,5 cm. Sl. 26: 12.
13. Kresilnik iz sivega silificiranega apnenca. Na robu sled rje. Vel. 2,0 x 1,6 cm. Sl. 26: 13.
14. Kresilnik iz žilnega kremena. Na površini in robovih sledovi rje. Vel. 2,0 x 0,7 cm. Sl. 26: 14.
15. Kresilnik iz temno sivega roženca. Na robu sledovi rje. Vel. 1,4 x 1,3 cm. Sl. 26: 15.
16. Kresilnik iz sivega roženca. Na robovih sledovi rje. Vel. 1,6 x 0,9 cm. Sl. 26: 16.
17. Rezilce iz roženca. Staro, s svetlo patino. Na površini sledovi rje. Vel. 2,0 x 0,7 cm. Sl. 26: 17.
18. Železen žebelj. Kovan, odlomljen. Dol. 2,3 cm. Sl. 26: 18.

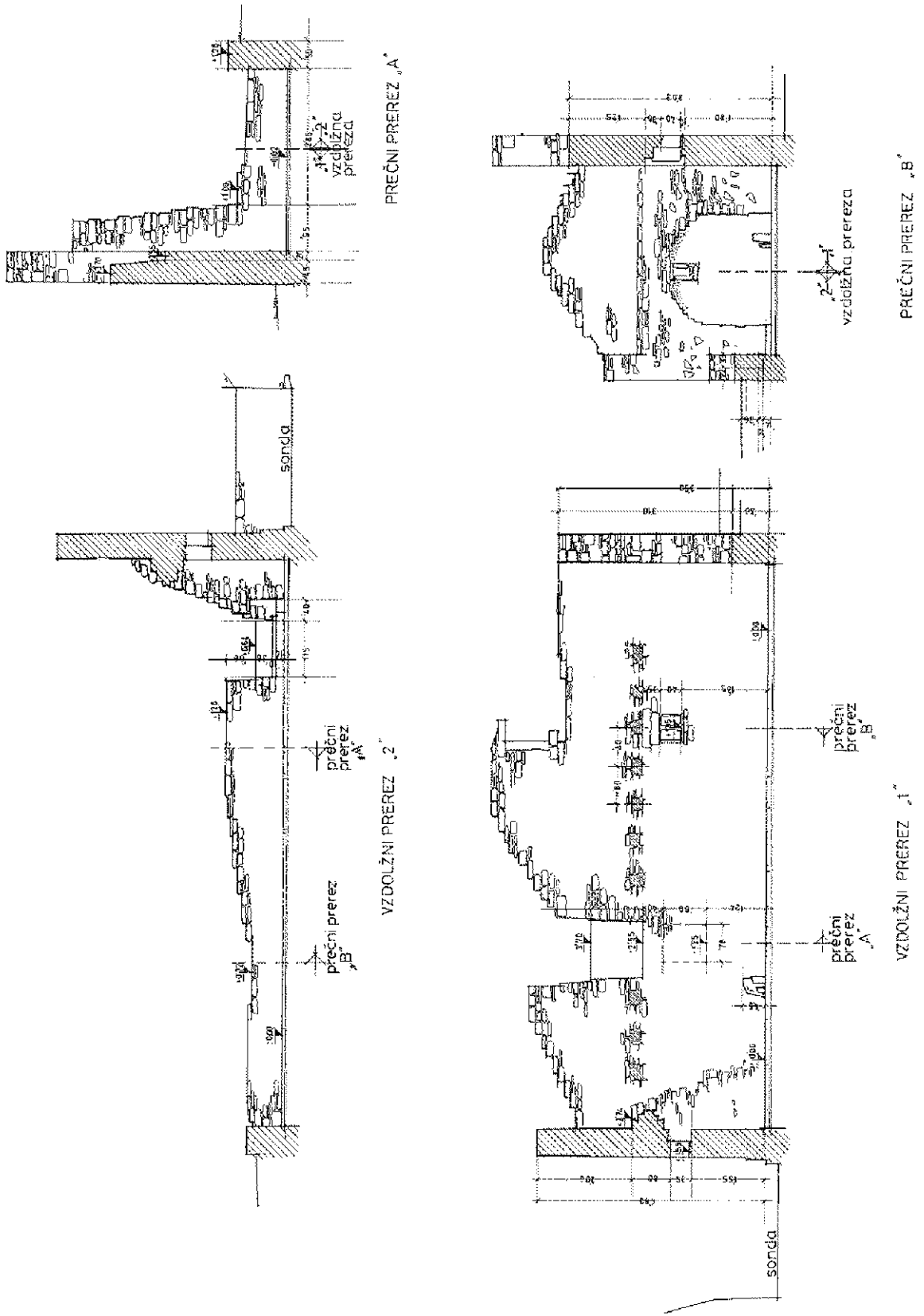
UGOTOVITVE IN DOMNEVE

Cerkev, ki smo jo očistili ruševin, omenja leta 1700 koprski škof Paolo Naldini v popisu cerkva na ozemlju svoje škofije. Potem ko opiše cerkev v Pomjanu, nadaljuje: "Druga cerkev se nahaja na poti z gore [in je posvečena] sv. Štefanu, prvemu mučencu. Ima samo en oltar, na katerem je upodobljena deviška mati med sv. Štefanom in sv. Antonom Puščavnikom. Za to cerkev skrbijo farani, vključeni v več bratovščin, ki, čeprav maloštevilni, niso nič manj vneti v pobožnosti" (Naldini 1700). S tem je potrjeno krajevno izročilo o cerkvenem zavetniku, poudarjena pa je tudi preprosta oblika stavbe.

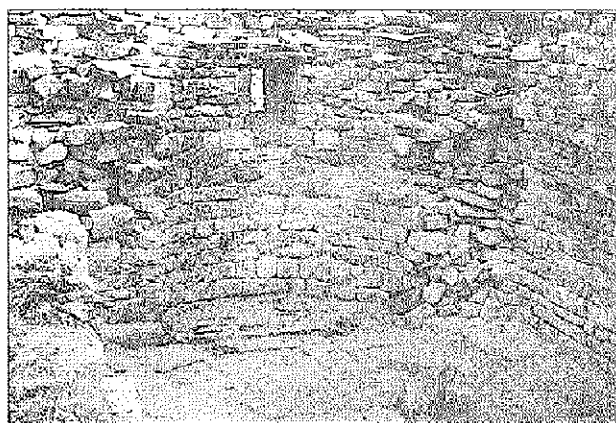


Sl. 28. Ovalna kresila iz Slovenije: 1. Otok pri Dobrovi - Gutenwert, 2. in 3. Ljubljana - Črna vas pri Ljubljani, 4. Hrušica, 5. Pusti grad nad Lipnico pri Radovljici - Waldenberg. Železo; merilo 1 : 2.

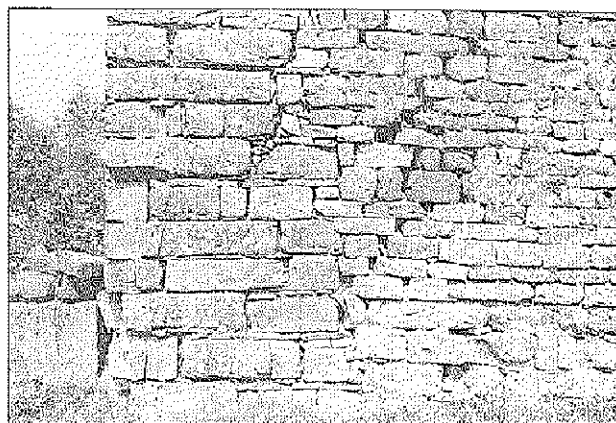
Fijeroga pri Pomjaniu, cerkev sv. Štefana



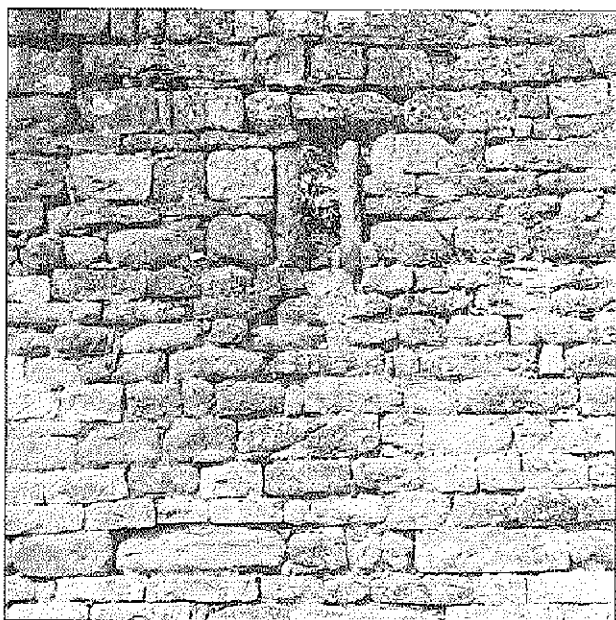
Pril. 2. Fijeroga, prerezi razvalin cerkve sv. Štefana.



Sl. 13. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, kamnit tlak v apsi.

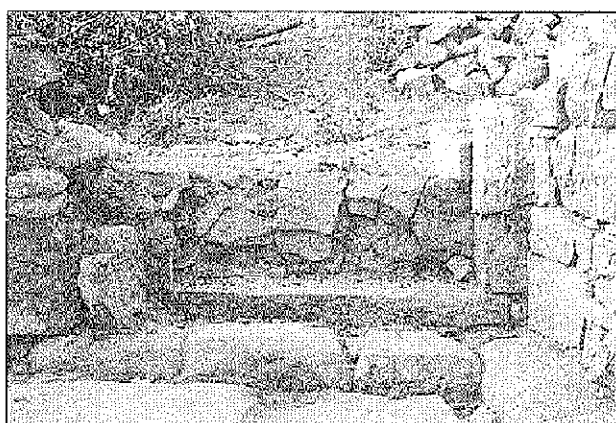


Sl. 14. Fijeroga, različna zidava južnega zidu pri jugozahodnem vogalu cerkve sv. Štefana.



Sl. 15. Fijeroga, okno v južni steni cerkve sv. Štefana (zunanja stran).

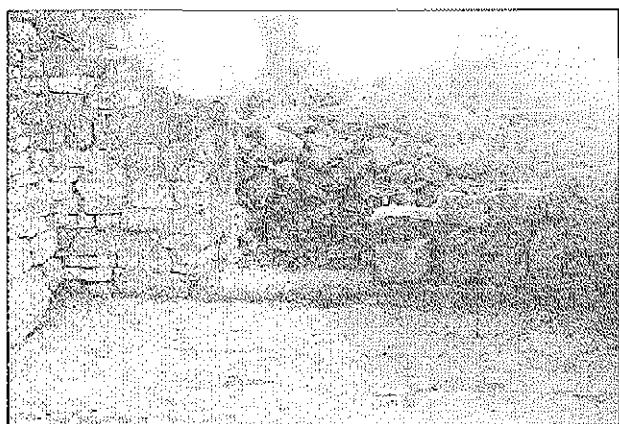
Enoladijska cerkev sv. Štefana z vpisano polkrožno apsidno ima v Sloveniji le dve primerjavi. Obe sta iz soseščine: prva je porušena cerkev sv. Nedelje pri Dvorih nad Izolo (sl. 27: 3; Boltin Tome 1970), druga, le deloma ohranjena, v stanovanjsko hišo prezidana cerkev sv. Mohorja v Mohorečah pri Kubežu (sl. 27: 2; Zadnikar 1982, 415). Pogoste pa so takšne cerkve v hrvaški Istri, kjer jih je ohranjenih prek trideset (sl. 27. 4-38; Marušić 1974, 17 ss). Zato te cerkve upravičeno uvrščamo v "istrsko skupino" podeželske romanske arhitekture v Sloveniji (Zadnikar 1979, 97 s) oziroma v ve-



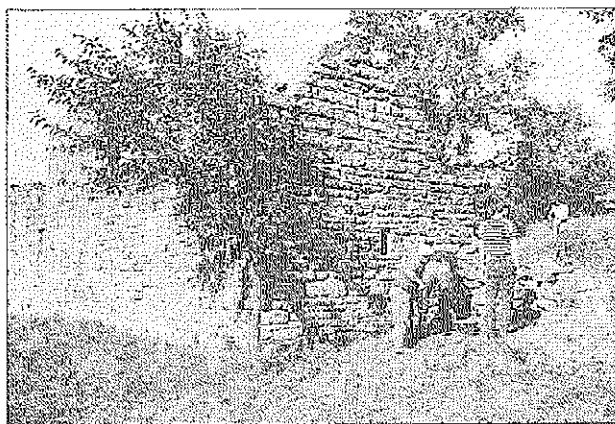
Sl. 17. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, ostanek vrat v severni steni.

liko "istrsko skupino" sakralne arhitekture z vpisanimi apsidami (Marušić 1974, 65).

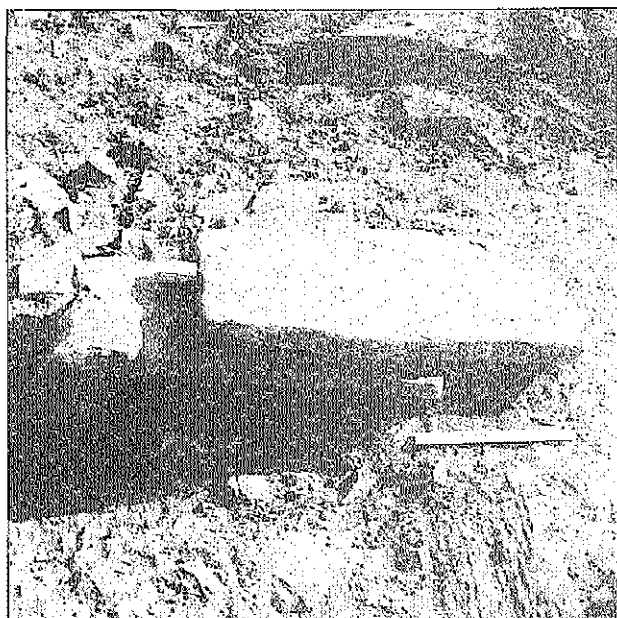
O izvoru takšnih cerkva so obširno pisali M. Zadnikar, B. Marušić in A. Šonje. M. Zadnikar ugotavlja, da so "v evropskem okviru izrazito južnega porekla, saj ohranjajo dediščino kasne antike in zgodnjega srednjega veka, kakor se je razvijala v pogojih mediteranske gradbene kulture" (Zadnikar 1982, 405). Pri tem razvoju M. Šonje ugotavlja številne značilnosti podeželskega stavbarstva, ki se je izražalo s preoblikovanjem v pokrajini obstoječe starejše arhitekture (Šonje 1981, 111 s). B. Marušić pa je istrsko skupino cerkva z vpisanimi apsidami na podlagi analize 68 objektov razdelil v dve podskupini: v starejšo, bizantinsko-predromansko in mlajšo, romansko-gotsko; to sestavlja 16 različnih tipov (nekateri se nadaljujejo iz starejšega obdobja), med katerimi je prav tip enoladijske cerkve z vpisano polkroz-



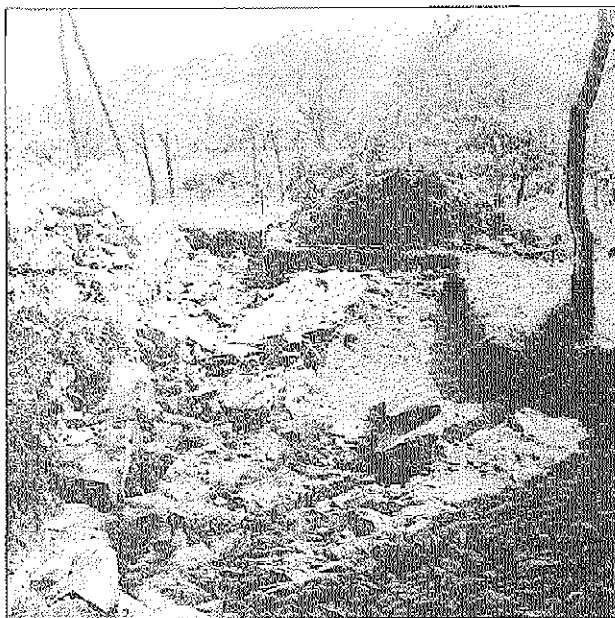
Sl. 18. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, ostanek vrat v zahodni steni.



Sl. 20. Fijeroga, razvaline cerkve sv. Štefana od jugovzhoda; začetek dela v poskusnem izkopu.



Sl. 19. Fijeroga, poskusni izkop, kamniti plošči s strehe cerkve sv. Štefana.



Sl. 21. Fijeroga, poskusni izkop pri razvalinah cerkve sv. Štefana: suhi zid, grob, kamniti plošči s strehe, v ozadju vas Fijeroga (od severa).

no apsido iz 12. in 13. stoletja najštevilnejši (Marušič 1974, 17 ss).

Njegove značilnosti veljajo tudi za cerkev sv. Štefana. V gmoto vzhodne stene vgrajena apsida, urejena zidava z obdelanimi lomljenci, okence v apsidi, drugo visoko nad tlemi v južni steni, verjetno raven lesen strop, ki ga še vidna ležišča za tramove postavljajo v isto ravnino kot je vrh debele vzhodne stene, kamnita tlak in streha so tisti elementi, ki jih lahko vidimo tudi pri drugih cerkvah tega tipa. Morda je presenetljiva le

precejšnja dolžina naše cerkve (13,32 x 4,70 m), po kateri bi jo lahko primerjali s cerkvijo sv. Štefana in Marije v Zanigradu pri Hrastovljah, ki ima sicer vpisan pravokotni oltarni prostor. Poleg longitudinalnega tlorisa (14,90 x 5,80 m) se cerkvi ujemata tudi po obliki in položaju okenca v južni steni, podobna dvokapna, iz kamnitih plošč zložena streha, pa je nekdaj pokrivala tudi fijeroško cerkev. Nastanek cerkve v Zanigradu postavlja M. Zadnikar najkasneje na začetek 15. stoletja, z dopolnilom, da se je moralo zgodnjered-

njeveško in romansko izročilo, v katerem je cerkev zasnovana, ohraniti še globoko v 14. stoletje, medtem ko se v nenavadni dolžini cerkve morda že "napoveduje novo prostorsko in s tem tudi slogovno občutje" (Zadnikar 1982, 417 s).

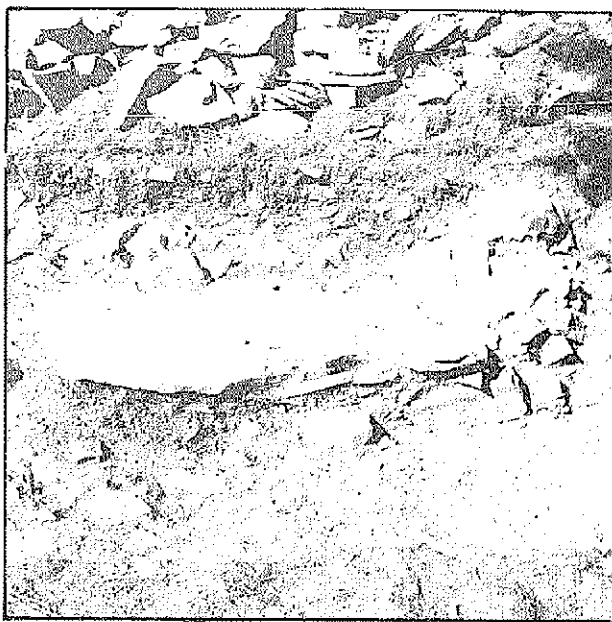
V zadnjem času je opozoril na pomembnost preučevanja proporcionalnosti srednjeveških cerkvenih stavb I. Stopar, ki meni, da je mogoče na podlagi značilnih razmerij, ki so bila uporabljena pri arhitekturnih celotah in detajlih, za nekatere cerkve na Slovenskem trditi, da izvirajo iz karolinškega obdobja (Stopar 1987). Ti proporci "se izražajo bodisi v odnosu malih celih števil bodisi z racionalnimi aproksimacijami formul $1 : \sqrt{2}$ in $1 : \sqrt{3}$, ki se pri pomembnejših arhitekturah v tlorisni zasnovi podvojijo" (Stopar 1987, 56).

Pri cerkvi sv. Štefana v Fijerogi je razmerje med notranjo širino in dolžino stavbe $1 : 3$ (vzeti sta krajši meri 3,56 m in 10,70 m, odstopanje je 2 cm v dolžini), medtem ko sta zunanji meri v proporcu $2 \times 1 : \sqrt{2}$ (4,70 x 13,32 m, odstopanje 3 cm pri dolžini). Višina cerkvenega prostora (vdolbine za tramove strop določajo približno 2,55 m od tal) je glede na širino ladje (3,56 m) v razmerju $1 : \sqrt{2}$ (odstopanje je 4 cm). Uporabljeno razmerje med globino (1,32 m) in širino apside (2,26 m) je $1 : \sqrt{3}$ (odstopanje 3 cm). Zanimivi so tudi proporci obeh oken. Zunanja širina in višina okna v apsiidi (0,19 x 0,39 m) sta v razmerju $1 : 2$ (odstopanje 1 cm pri višini), notranji (0,44 x 0,74 m) pa $1 : \sqrt{3}$ (odstopanje 2 cm). Pri oknu v južni steni je razmerje med širino in višino (0,13 x 0,39 m) na zunanji strani $1 : 3$, na notranji (0,39 x 0,53 m) pa $1 : \sqrt{2}$ (odstopanje 2 cm).

Številna iracionalna razmerja na podlagi korenov števil 2 in 3 so fijeroški cerkvi dajala estetsko skladne poteze, hkrati pa različnost njenih razmerij odkriva trdna načela arhitekturnega oblikovanja v srednjem veku. Vprašanje pa je, če fijeroško cerkev po starosti lahko postavim ob bok podružnici sv. Štefana in Marije v Zanigradu, ki jo I. Stopar označuje kot karolinško cerkev, češ da iracionalnega odnosa $1 : \sqrt{2}$ oziroma $2 \times 1 : \sqrt{2}$ v romaniki ne srečamo več (Stopar 1987, 55, 66). Zgodnji dataciji te in večini tako opredeljenih cerkva je nasprotoval J. Höfler, ki je takšna razmerja ugotovil tudi pri vrsti romanskih cerkva na Slovenskem; upoštevati torej velja, da "uporaba iracionalnih razmerij z nastopom romanike nikakor ni odmrla, posebej uporaba korena števila 2 ne, ki je kot najpreprostejši rezultat kvadrature kroga obdržal izjemno mesto še tja v renesanso" (Höfler 1989, 651).

Skladno fijeroško cerkev - "Lepota je zares v skladnosti," kar ponavljam za sv. Bonaventuro in I. Stoparjem - uvrščam v "istrsko skupino" sakralne arhitekture romanike, deloma že gotike, v časovni okvir od 12. do 14. stoletja.

Pri preučevanju sakralne arhitekture z vpisano apsidjo je B. Marušić med drugim ugotovil, da je večina tak-



Sl. 22. Fijeroga, pri cerkvi sv. Štefana, kamnite plošče nad grobom.

šnih cerkva, kot je Sv. Štefan v Fijerogi, danes pokopaliških, kar samo po sebi zastavlja vprašanje, ali je to njihova drugotna vloga ali pa so bile že grajene kot pokopališke cerkve (Marušić 1974, 21). Na vprašanje skušamo odgovoriti tudi na podlagi groba, izkopanega pri naši cerkvi. Glede na grobno arhitekturo, za katero je značilno oblaganje s kamnitimi ploščami, ima geografsko najbližje primerjave na Hribu pri Krkavčah (Šribar 1967) in v Stari vasi pri Dvorih (Boltin Tome 1970), bolj oddaljene na Krasu (Slapšak 1983, 80 ss), v Vipavski dolini (Svoljšak, Knific 1976, 55 s) in celo na Šentviski planoti (Knific, Svoljšak 1979), najštevilnejše pa v Istri (Marušić 1987, 63 s, 91, 97 ss) in Dalmaciji (Jelovina 1976, 70 ss; Belošević 1980, 72 ss). Po podatkih so takšni grobovi časovno opredeljeni od poznorimskega obdobja do poznega srednjega veka.

Med primerjavami po sorodnosti izstopa najdišče Hrib pri Krkavčah, kjer so leta 1953 izkopali razvaline cerkve sv. Štefana mučenca in 15 skeletnih grobov, večinoma obloženih s kamnitimi ploščami. Cerkev, od katere so se ohranili zidovi iz lomljenca in del kamnitega tlaka, v svojem popisu omenja P. Naldini. V grobovih je bilo navadno pokopanih zaporedoma več pokojnikov. Grobne najdbe sestavljajo predvsem železne pasne spone, med katerimi je največ pravokotnih, v dveh grobovih pa je ob sponi ležal tudi železen nož (Šribar 1956, 67 s; Šribar 1967).

Situacijske in tradicijske vzporednice med obema najdiščema so jasne, medtem ko so kronološke zaradi le deloma izkopanih pokopališč še domnevne. Dejstvo pa je, da je pravokotnim pasnim sponam iz krkavških gro-

bov fijeroški zelo podoben, namesto nožev pa so v grobu pri Fijerogi ležali v višini pasu tesno skupaj in celo drug čez drugega brus, šilo, odlomek žice, kresilo in kresilniki, zaradi česar sklepamo, da so morali biti pri pokopu shranjeni v plátnenem ali kožnatem možnjčku (prim. Jelovina 1976, 129).

Fijeroški kamni odbitki za kresilnike so bili pobrani na različnih krajih, med drugim tudi na kamenodobnih ali nekaj mlajših najdiščih. Za to govori rezilce iz roženca in del sekirice z zglajeno površino. Sekirica ima kot izdelek primerjavo v Ajdovski jami pri Nemški vasi (Horvat, Horvat 1987, 235, sl. 3), kot pobirek pa v starohrvatskem grobu na Begovači pri Biljanih Donjih (Jelovina 1976, 28, t. 41: 7). Rja se je lahko zajedla v površino kresilnikov, ko so ti ležali v zemlji s šilom in kresilom, medtem ko so sledovi rje na robovih kresilnikov lahko starejša, oksidirana sled kresanja ob železo. Pri tem opravilu se kamni značilno okrešejo z vseh strani in je zato kresilnike razmeroma lahko ločiti od drugih kamnitih artefaktov (Josipović, 1984, 76 s; prim Seeberger 1985, 257 ss; P. Jamnik, Kamenodobno orodje ali novodobni kresilniki z gorenjskih njiv? - v tisku, revija Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, Ljubljana).



Sl. 24. Fijeroga, zadnji pokop v grobu pri cerkvi sv. Štefana.



Sl. 25. Fijeroga, grob pri cerkvi sv. Štefana, oblika jame.

Ovalno kresilo iz Fijeroge spada med mlajša kresila. L. Niederle je domneval, da so jih Slovani prevzeli v 11. stoletju od turškotatarskih ljudstev, Pečenegov, Kumánov ali Polovcev, in jih zato označuje kot vzhodnjaški tip (Niederle 1913, 870). Med gradivom belobrdске kulture, ki se izteka v 12. stoletju, poznamo primerek iz nekropole Csanytelek Dilitor (Vaňa 1954, 72, t. 7: 20). Iz visokega srednjega veka je verjetno 8,3 cm dolgo in 2,3 cm široko ovalno kresilo iz hrvatskega grobišča Plavno pri Kninu (Gunjača 1960, 17, t. 12: 3; Jelovina 1976, 128; t. 72: 8). Soroden primerek so našli tudi v razvalinah ortenburškega gradu Waldenberg, današnjega Pustega gradu nad Lipnico pri Radovljici. Kresilo je nekoliko manjše od fijeroškega, široko je 2,9 cm, glede na risarsko rekonstrukcijo pa je bilo verjetno dolgo 9,4 cm (sl. 28: 5; hrani NM Lj, akces. št. 1994/1-1). Datiramo ga lahko v starejše grajsko obdobje, med leto 1228, ko se Waldenberg prvič omenja, in 15. stoletje, ko je bil grad v času spopadov za celjsko dediščino porušen, oziroma najkasneje v 16. stoletje, ko je obnovljeni grad pogorel in ostal v razvalinah (prim. Žontar, Zupančič 1969, 30).

Oblikovno so si našeta kresila zelo podobna. Pojavljajo pa se tudi nekoliko ozji, lečasto oblikovani primerki, do skoraj pravokotnih. Zdi se, da so to le variante ovalnih kresil, ki pa še niso podrobneje opredeljene. Med kovanimi predmeti iz 13. do 15. stoletja je na primer z ozemlja Češke in Slovaške znanih le malo ovalnih kresil (Belcredi 1989, 460). Iz Slovenije predstavljamo štiri primerke. Dve kresili lečaste variante



Sl. 23. Fijeroga, grob pri cerkvi sv. Štefana: kosti prekopanih okostij nad skeletom zadnjega pokojnika.

izvirata iz struge Ljubljanice: obe so našli pri Črni vasi (sl. 28: 2; dol. 12, 1 cm, šir. 2,6 cm; hrani NM Lj, inv. št. V 353, in sl. 28: 3; dol. 12,55 cm, šir. 3, 1 cm; NM Lj, inv. št. V 354). Tretje kresilo je bilo izkopano na Hrušici (sl. 28: 4) in pripada srednjeveškemu sloju nad plastmi rimske trdnjave Ad pirum (Giesler 1981, 189 ss, t. 30: 396; NM Lj, najd. št. 72/293). Čeprav je ohranjeno le delno (ohranjena dol. 10,0 cm, rekonstruirani dol. 12, 6 in šir. 3,1 cm), je videti, da je bilo po obliki in velikosti zelo podobno vitkejšemu primerku z Ljubljanice (sl. 28: 2). Nastanek srednjeveškega sloja na Hrušici datirajo najdeni novci v 12. stoletje, najpogostejši pa je denar iz 14. in 15. stoletja (Steinhilber 1981; Giesler 1981, 190). Četrto lečasto kresilo so izkopali v najmlajši plasti freisinškega trga Gutenwert, današnji Otoku pri Dobravi (sl. 28: 1; dol. 16, 95 cm, šir. 3,1 cm, NM Lj, inv. št. G 1002); ta plast je datirana v 14. in 15. stoletje (Šribar 1979, 48, 71, t. 7: 1).

Po vseh naštetih primerjavah za kresilo bi fijeoroški grob lahko datirali od 12. do 15. stoletja. Če pa upoštevamo le primerke čiste ovalne oblike (in zanemarimo

pri tem široko datacijo kresila s Pustega gradu), bi bila časovna opredelitev lahko nižja - 12. ali 13. stoletje. Ta čas še skrajša datacija pasne spona iz fijeoroškega groba (sl. 26: 2). Zanj imamo najboljšo primerjavo na Hradiščku v Davli, v kratkotrajni mestni naselbini pri ostrovskem samostanu na Češkem, ki je živela v drugi in tretji četrtini 13. stoletja (Richter 1982, 163, 201 ss, sl. 106: 3). Tu so našli med številnimi predmeti tudi dve kresili, eno ovalne in drugo pravokotne variante (Richter 1982, 158, sl. 103). Ob tej ozki dataciji v 13. stoletje, ki se ponuja za grob iz Fijeorože, pa je potrebno poudariti, da so tako za kresilo kot pasno spono primerjave maloštevilne in še negotove.

Za fijeoroško cerkev sv. Štefana in grob ob njej je zato najbolj zanesljiv časovni okvir od 12. do 14. stoletja. V zgodovinskem pogledu je bilo to na ozemlju med Rižano in Dragonjo obdobje mlajše slovanske kolonizacije, usmerjene "med starejše prebivalstvo in njegove vasi, postavljene v gruči na višinah, z imeni starejšega, večkrat neslovanskega izvora" (Kos 1950, 66 s).

RIASSUNTO

Secondo una tradizione locale sui terreni incolti presso Santo Stefano, a circa 200 metri a nord del villaggio di Fijeroga, si trovava un tempo una chiesa. Duecento anni fa venne abbandonata e trasformata in fienile, andato a fuoco qualche decennio fa. Le rovine della costruzione si trovano sulla proprietà di Anton e Rudolf Peroša. Sempre attingendo alla tradizione nelle vicinanze sono state rinvenute alcune tombe con scheletri tanto che nell'autunno del 1986 un'équipe della Facoltà di Filosofia di Lubiana ha eseguito nella zona delle ricerche di minore entità: (1) si è ripulito l'interno dell'edificio diroccato e (2) si è scavato un canale di sondaggio lungo la parete orientale.

1. L'interno dell'edificio diroccato era, per un'altezza di 1 metro e mezzo, pieno di sassi e con una fitta vegetazione. Dopo la rimozione del materiale, nella parete orientale è venuta alla luce un'abside semicircolare con una finestrella rettangolare, nella parte inferiore delle mura è apparsa la tipica costruzione in pietra lavorata (pezzi di flysh tagliati rozzamente) ed infine si è trovato il pavimento in pietra che si estendeva su tutta la superficie. Questi sono gli elementi ancora conservati della chiesa a una navata, esattamente orientata e con l'abside semicircolare già descritto.

La chiesa misurava 13,32 x 4,70 metri. Il timpano aggiunto sul muro orientale, la parte superiore del muro di meridione (sopra gli appoggi delle travi del tetto) e l'angolo sud occidentale con il basso muro occidentale, si differenziano, per modo di costruzione, dall'edificio originale per l'uso di pezzi generalmente più grandi di pietra, per la posa di sottili piastrelle come base dei pezzi di pietra stessi e per gli angoli delle pietre superiori, più pronunciati di quelle inferiori, già molto consunti. Queste appena elencate sono aggiunte più tarde, come le porte del muro settentrionale e occidentale e il possibile resto dell'altare davanti all'abside.

La chiesa di Santo Stefano appartiene al "gruppo istriano" di architettura sacra, fra le molte chiese con abside "nascosto", iscritto. La chiesa viene nominata nel 1700 dal vescovo di Capodistria Paolo Naldini. In Slovenia esistono solo due altri edificio del genere: la chiesa distrutta di Santa Domenica presso Corte di Isola e la chiesa di S. Ermacora a Mohoreče, presso Covedo, trasformata poi in abitazione. Secondo gli studi di Branko Marušič e Marijan Zadnikar l'origine delle chiese simili a quella di S. Stefano risale al XII e al XIII secolo, con esempi più tardi sino al XIV.

Ultimamente la proporzionalità delle chiese medievali è stata rilevata da I. Stopar secondo il quale è possibile, sulla base delle proporzioni caratteristiche delle costruzioni e dei dettagli, affermare che alcune chiese della

Slovenia risalgono al periodo carolingio. Queste proporzioni si esprimono con piccoli numeri interi o con approssimazioni razionali delle formule $1 : \sqrt{2}$ e $1 : \sqrt{3}$, raddoppiati nella pianta delle costruzioni più importanti.

Nella chiesa di S. Stefano a Fijeroga il rapporto fra la larghezza interna e la lunghezza della costruzione è di $1 : 3$ mentre le misure esterne sono nella proporzione di $2 \times 1 : \sqrt{2}$. L'altezza e la larghezza stanno nel rapporto di $1 : \sqrt{2}$. Il rapporto fra la profondità e la larghezza dell'abside è invece di $1 : \sqrt{3}$. Interessanti anche le proporzioni delle due finestre. La larghezza e l'altezza esterne delle finestre dell'abside stanno in un rapporto di $1 : 2$, quelle interne di $1 : \sqrt{3}$. Nella finestra della parete sud il rapporto fra la larghezza e l'altezza è all'esterno di $1 : 3$, all'interno di $1 : \sqrt{2}$.

La diversità delle proporzioni irrazionali sulla base delle radici di 2 e 3 hanno dato alla chiesa forme esteticamente armoniche mentre al tempo stesso questa differenza conferma la rigidità dei principi architettonici del medioevo. Secondo Stopar il rapporto irrazionale $1 : \sqrt{2}$ o $2 \times 1 : \sqrt{2}$ nel periodo romanico non si incontra più. Una tesi avvertita da J. Höfler che ha riscontrato proporzioni di questo tipo in tutta una serie di chiese romaniche della Slovenia. C'è da tenere conto dunque che l'uso di proporzioni irrazionali non cessa del tutto con l'avvento del romanico, soprattutto per quel che riguarda l'uso della radice di 2 che, in quanto risultato più semplice della quadratura del cerchio, si mantiene sino al Rinascimento.

2. Nel sondaggio effettuato all'esterno della chiesa (3 metri di larghezza per 7,70 di lunghezza) è stata constatata la presenza di materiale da riporto con resti di mattoni romani e vasellame. Il materiale in questione era servito per livellare la zona attorno alla chiesa, sino alla fondamenta e al muro a secco che corre parallelamente alla parete est. Dallo scavo sono emersi anche due piastre di pietra, unite con della malta, probabilmente cadute dal tetto.

È stata rinvenuto anche un sarcofago in pietra con i resti di tre uomini: due adulti trasferiti lì dopo la morte del terzo più giovane. Presso le ossa di quest'ultimo sono stati rinvenuti una cintura con fermagli e diversi oggetti, probabilmente contenuti in un borsellino: una mola, una lesina in ferro, un pezzo di filo di bronzo, un acciarino lenticolare di ferro e dieci battifuoco di corno e schegge di selce. Presso i talloni sono state rinvenuti due fermagli in ferro per le cinghie che fermavano le scarpe.

L'acciarino lenticolare di Fijeroga appartiene al tipo di acciarini più recente. L. Niederle presuppone che gli Slavi li abbiano adottati nell'XI secolo dalle popolazioni turco-tartare e perciò li classifica come di tipo orientale. Se ne conosce un esemplare proveniente dalla necropoli di Csanytelek Dilitor, esempio di cultura di Belobrd. Risale invece all'alto medioevo l'acciarino ovale della necropoli croata di Plavno, presso Knin. Un esempio simile è rappresentato dall'acciarino ovale trovato nei resti di Pusti grad di Lipnica, presso Radovljica. Viene fatto risalire al periodo più antico del castello, fra il 1228, anno nel quale viene nominato per la prima volta e il XV secolo quando andò distrutto al tempo delle lotte di successione della zona di Celje o, al massimo, il XVI secolo, quando il castello ricostruito andò definitivamente perduto in un incendio.

Riguardo alla forma i due acciarini sono molto simili. Ne sono stati trovati anche di più sottili, lenticolari e anche quasi rettangolari. Sembra si tratti però solo di varianti non ancora definitive degli acciarini ovali. Due acciarini lenticolari sono stati ritrovati nel fiume Ljubljanica, nei pressi di Črna vas, un terzo è stato rinvenuti negli scavi di Hrušica nello strato di terreno medievale che poggia su quello della fortezza romana di Ad pirum. Lo strato medievale parte dal XII secolo anche se le monete trovate al suo interno sono nella maggior parte dei casi risalenti al XIV o XV secolo. Il quarto acciarino lenticolare è stato rinvenuto negli strati più recenti (XIV e XV secolo) degli scavi del mercato di Gutenwerth, l'odierna Otok ob Dobravi, a quel tempo proprietà dei vescovi di Frisinga.

Sulla base degli esempi di acciarino citati, la tomba di Fijeroga potrebbe venir datata fra il XII e il XV secolo, tenendo conto invece solamente di quelli lenticolari si può restringere il periodo ai secoli XII-XIII. La datazione può venir resa ancora più precisa grazie al fermaglio, del quale si sono trovati esempi analoghi a Hradistko presso Davla, l'insediamento del monastero di Ostrov, nella repubblica Ceca, attivo nel secondo e terzo quarto del XII secolo. Per una datazione così precisa della tomba di Fijeroga bisogna comunque dire che, tanto per l'acciarino che per il fermaglio, gli esempi sono ancora pochi e, tutto sommato, incerti.

Per la chiesa di S. Stefano e la tomba resta così più attendibile il periodo che va dal XII al XIV secolo, quando in questo territorio, compreso fra i fiumi Risano e Dragogna, avveniva la prima colonizzazione slava, che interessava le zone poste fra i villaggi abitati da popolazioni autoctone, situati generalmente sulle vette dei colli e dai nomi antichi, per la maggior parte di origine non slava.

LITERATURA

- BELCREDI, L.** 1988, Užití kovu ve středověké osadě. - *Archaeologia historica* 13/88, 459 ss.
- BELOŠEVIČ, J.** 1980, Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. - Zagreb.
- BOLTIN TOME, E.** 1970, Sv. Nedelja nad Izolo. - Var. spom. 13-14, 173.
- BOLTIN TOME, E., TRUHLAR, F.** v 1975, Pomjan. - V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 147.
- BOLTIN TOME, E.** 1981, Pomjan. - Var. spom. 23, 246.
- BOLTIN TOME, E.** 1981 a, Pomjan. - Var. spom. 23, 304.
- GIESLER, U.** 1981, Katalog der Kleinfunde. - V: *Ad pirum (Hrušica)*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31, 163 ss.
- GUNJAČA, S.** 1960, *Tiniensia archaeologica - historica - topographica II.* - Starohrv. pros. 7, 7 ss.
- HÖFLER, J.** 1989, Ivan Stopar, Župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Braslovčah in problem karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem. - *Ar. vest.* 39-40, 650 ss.
- HORVAT, M., HORVAT, M.** 1987, Ajdovska jama pri Nemški vasi. - Var. spom. 29, 234 ss.
- JELOVINA, D.** 1976, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine. - Split.
- JOSIPOVIČ, D.** 1984, Kamena industrija z Luž pri Šenčurju in neo-eneolitska naselbina na Štefanji gori. - *Por. razisk. pal. neol. enol. Slov.* 12, 73 ss.
- KNIFIC, T.** 1987, Fijeroga. - Var. spom. 29, 285 s.
- KNIFIC, T.** 1987 a, Fijeroga pri Pomjanu, srednjeveška cerkev in grobišče. - *Arh. preg.* 1986, 145-147.
- KNIFIC, T., SVOLJŠAK, D.** 1979, Pečine. - Var. spom. 22, 325 ss.
- KOS, M.** 1950, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri. - *Razpr.* 1. razr. SAZU 1, 55 ss.
- MARUŠIČ, B.** 1974, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom. - *Hist. Arch.* 5. = Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscrita. - *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 8, 1977-1978, 29 ss.
- MARUŠIČ, B.** 1987, Starohrvatska nekropola u Žminju. - Posebno izdanje *Hist. Arch.* 1, Pula.
- NALDINI, P.** 1700, *Corografia ecclesiastica o sia descrizione delle città e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria.* - *Historiae urbium et regionum Italiae rariores* 39, Bologna.
- NIEDERLE, Ľ.** 1913, Slovanské starozitnosti, Život starých Slovanů. - Praha.
- PAVLIN, P.** 1987, Pomjan. - Var. spom. 29, 250 s.
- RICHTER, M.** 1982, Hradištko u Davle, mestečko ostrovskeho kláštara. - *Mon. Arch.* 20.
- SEEBERGER, F.** 1985, Zur Identifizierung von Feuerstätten. - *Arch. Korrbf.* 15, 257 ss.
- SLAPŠAK, B.** 1983, Možnosti študija poselitve v arheologiji. - Ljubljana (tipkopisna doktorska disertacija).
- STEINHILBER, D.** 1981, Die mittelalterlichen und neuzeitlichen Fundmünzen. - V: *Ad pirum (Hrušica)*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31, 153 s.
- STOKIN, M.** 1987, Pomjan. - Var. spom. 29, 262.
- STOPAR, I.** 1987, Župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Braslovčah in problem karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem. - Ljubljana.
- SVOLJŠAK, D., KNIFIC, T.** 1976, Vipavska dolina, zgodnjesrednjeveška najdišča. - *Situla* 17.
- ŠONJE, A.** 1981, Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri. - *Dometi* 6, Rijeka.
- ŠRIBAR, V.** 1956, Arheološko delo na Koprskem. - V: *Zbornik primorske založbe Lipa*, Koper.
- ŠRIBAR, V.** 1967, Skeletno plano grobišče na Hribu pri Krkavčah. - *Arh. vest.* 18, 365 ss.
- ŠRIBAR, V.** 1979, Otok pri Dobrovi - Gutenwerth, kovinsko gradivo iz izkopnega polja 1. - Projekt "Mihovo" 2, Ljubljana.
- VAŇA, Z.** 1954, Mad'ari a Slované ve světle archeologických nálezů X. - XII. století. - *Slov. arch.* 2, 51 ss.
- ZADNIKAR, M.** 1979, "Istrska skupina" romanske arhitekture v Sloveniji. - *Slov. mor. zaš.* 2-3, 97 ss.
- ZADNIKAR, M.** 1982, Romanika v Sloveniji. - Ljubljana.
- ŽONTAR, M., ZUPANČIČ, M.** 1969, Terenske raziskave gradov na Gorenjskem. - Var. spom. 12, 23 ss.